

ВІЛОКАМ'ЯНИЙ ХРАМ НА ПЕРЕДМІСТІ ДАВНЬОГО ГАЛИЧА

У час захоплюючої кампанії археологічних пошуків слідів літописного Галича протягом 1882—1885 рр. парох Лев Лаврецький під науковим доглядом професора Ізидора Шараневича розкопав на великому просторі межиріччя Лімниці, Лукви і Дністра руїни семи храмів княжої доби. Одними з найбільших та найзагадковіших були фундаменти великої церкви, локалізовані у вересні 1882 р. під митрополичим лісом Діброва на залуківській височині¹. Своім розміщенням у терені пам'ятка доповнювала лінію уже відомих дослідникам кам'яних церков св. Пантелеймона, Спаса, багатокутної ротонди — Полігону, які розташовувались уздовж високого берега Лімниці.

Ніяких письмових джерельних даних чи усної традиції про руїну „під Дібровою“ не збереглося. Тому науковці звернулись до топонімів та історичних об'єктів найближчої округи. Розміщені поблизу пам'ятки — урочище Бідун і курганний могильник у Діброві — дали підставу І. Шараневичеві вбачати у віднайденіх фундаментах рештки літописної Богородичної церкви і пов'язувати свою гіпотезу з оповіданнями про пошуки галичанами захисту від великої біди під час облоги Галича і його головного храму². Не всі визнавали таку думку ученого³, та й сам він писав, що обстоюватиме це твердження доти, „поки не знайдеться якийсь інший фундамент ще довершеної базилики і то на такому зручному оборонному місці, як цей“⁴. Отже, деякий час руїна „над Бідуном“ слугувала одним із аргументів теорії І. Шараневича про розташування центру княжою Галича на залуківській височині⁵.

Перші обміри та архітектурний аналіз розкопаного 1882 р. церкви-ща зробив професор Львівської Політехніки Юліан Захарієвич. Фунда-

¹ Лаврецький Л. Розкопки старинного Галича // Зоря.— 1882.— № 19.— С. 304.

² Szaraniewicz I. Trzy opisy historyczne starosześciennej grodu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882.— Lwów, 1883.— S. 61.

³ М. Хилінський, який був на чолі Археологічної комісії, відправленої на місце відкриття, зокрема писав: „[...] gdyż z powodu szczupłej liczby znalezionych w ruinie szczątków architektonicznych, nie mogła twierdzić [комісія], iżby budowa „na Biduniu“ była o tyle więcej monumentalną od cerkwi św. Spasa i Pantelejmona, o ile wypadło by to ze stanowiska jej hierarchicznego[...]“ (Галицький історический збірник.— Т. I.— С. 70); Антін Петрушевич в одній із публікацій спробував інтерпретувати пам'ятку „над Бідуном“ як Спаську церкву, створену в першій половині XIII ст., мотивуючи це назвою дороги — „Спаський Гостинець“, яка проходила, на його думку, від церкви св. Пантелеймона у напрямку лісу Діброва (Szaraniewicz I. Eine wiederstandene Fürstenstadt // Слово.— 1883.— Ч. 99.— С. 1).

⁴ Szaraniewicz I. Trzy opisy.— S. 140.

⁵ Шараневичъ И. Старорускій княжій городъ Галичь.— Львів, 1880.— 57 с.

менти, за його словами, були настільки добре збереженими, що „без всілякої зміни або доповнення могли б служити знову під будівлю“. Учений відзначив, що план фундаментів споруди вражає регулярністю закладення, значною товщиною мурів і досконалістю їх виконання з доброго річкового каменю на вапняній заправі. Водночас він вказав на часткове зруйнування зовнішніх кутів у конструкції основи храму. Поверхня фундаментів залягала на глибині 0,5 м і на ній читались відбитки від цокольних блоків наземних стін, які, на думку науковця, були пошкряпані і використані в інших будівлях. За даними Ю. Захарієвича, фундаменти внутрішніх стовпів мали потужність 2 м, а стін — 1,1 м⁶ (мабуть, відносно рівня їх поверхні. — Ю. Л.).

Опублікований Ю. Захарієвичем малюнок плану фундаментів церкви „під Дібровою“ характеризується строгою регулярністю та симетричністю побудови (мал. 1 а). Масивні мури промальовують план чотиристовпного триапсидного храму. Загальні розміри плану 15,05 x 20,2 м. Фундаменти стін зовні мають прямокутні виступи під лопатки. Замість двох середніх виступів при основі західної стіни подано один широкий виступ на поздовжній осі споруди, тобто перед місцем головного входу до храму. У внутрішній частині будівлі центральносиметрично на діагоналях основного квадрата розташовані чотири масивні, широко розставлені і відокремлені одна від одної квадратні фундаментні подушки підбанних стовпів. Звертають на себе увагу також внутрішні виступи на міжапсидних стінах, що відзначають східну стіну квадратного закладення плану церкви⁷.

На основі аналізу геометричної побудови плану фундаментів пам'ятки Ю. Захарієвич прийшов до висновку, що спосіб їх розмітки відповідав візантійським храмам IX—XII ст. Для порівняння науковець подав 11 об'єктів східної, у тому числі давньоруської сакральної архітектури цього періоду⁸, характерною прикметою яких є, на його думку, „квадратний принцип побудови плану і правильний, внаслідок зірчастого 8-гранника (Achtort), розвинений розклад їх на елементи, зразком якого є церква Богородиці в Константинополі“⁹. Але такий однобічний мистецтвознавчий аналіз, заснований на порівнянні розкиданих територіально і хронологічно об'єктів, привів дослідника до помилкового датування галицьких церков „під Дібровою“ і св. Спаса часом X—XI ст.¹⁰

Розвиваючи студію над обміряними фундаментами церкви „над Бідуюм“, Ю. Захарієвич запропонував графічну реконструкцію плану спо-

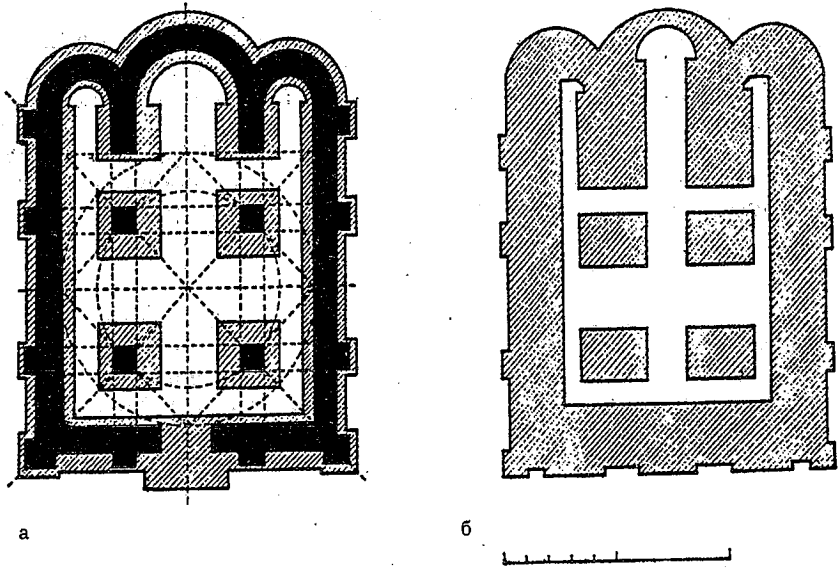
⁶ Zachariewicz J. Wycieczka do Załukwi, Halicza i na Kryłos // Dzwignia.— 1882.— S. 187.

⁷ Там само.— Tabl. XII, fig. 2.

⁸ Сучасне датування окремих об'єктів суттєво відрізняється: наприклад, церква св. Василя в Овручі тепер датується 1190 р., а не X ст., як у Ю. Захарієвича (Zachariewicz J. Wycieczka...— S. 192). Див. про це: Раппопорт П. Церковь Василия в Овруче // Советская археология.— 1972.— № 1.— С. 82—97.

⁹ Церква Богородиці монастиря Ліпса в Константинополі, яку подає Ю. Захарієвич (Zachariewicz J. Wycieczka...— Tabl. XII, fig. 4), є найранішим уцілілим зразком візантійського хрестовокупольного храму на чотирьох колонах з 908 р. (Millingen F. van. Byzantine Churches in Constantinople.— London, 1912.— P. 122—137) і може розглядатися як аналог церков давнього Галича XII—XIII ст. лише опосередковано через розвиток східної сакральної архітектури протягом двох-трьох століть (Комеч А. Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.— М., 1987.— С. 44).

¹⁰ Zachariewicz J. Wycieczka...— S. 191—195.

Мал. 1. Плани церкви в урочищі „під Дібровою“ (Кирилівська церква?):
а — за Ю. Захарівичем; б — за Й. Пеленським

руди на рівні стін¹¹ (мал. 1 а). Можливо, якісь деталі цього плану науковцєві „підказували“ сліди видимих наземних конструкцій (?), однак окремі елементи реконструкції виглядають необґрунтовано: зміщення підкунпольних стовпів з центрів фундаментних подушок, наявність двох середніх лопаток західної стіни без відповідних виступів фундаменту і, навпаки, відсутність внутрішніх лопаток на міжаксидних стінах, що мають відповідники на рівні фундаментів.

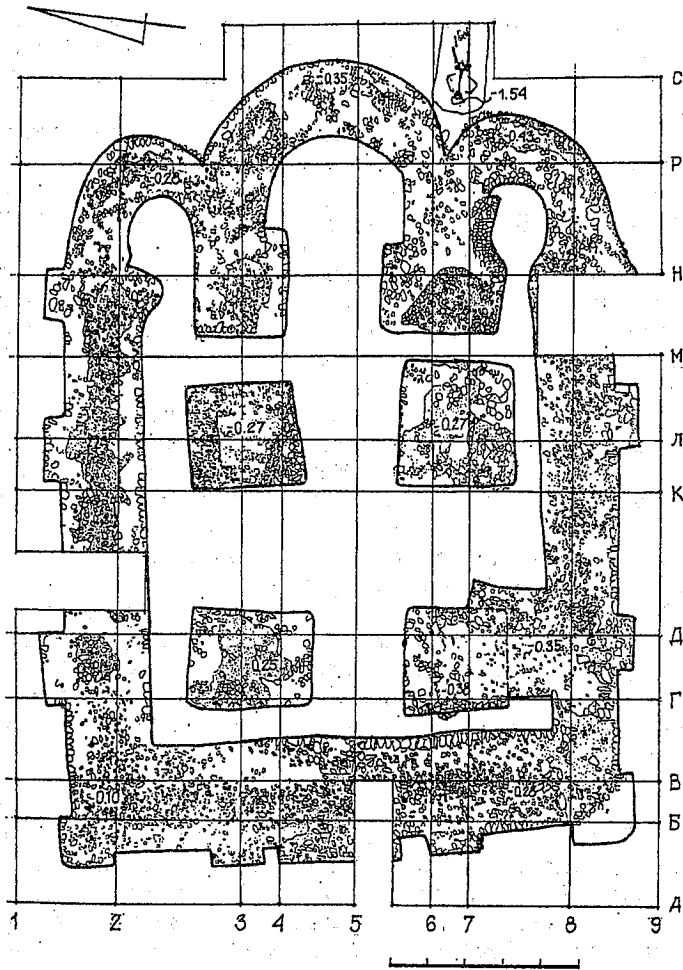
Рештки церкви „під Дібровою“ були відкриті парохом Л. Лаврецьким неповністю. Відомо, що під час розкопок археолог-аматор виявив лише дві архітектурні деталі: малий фрагмент бази стовпа і уламок плоско різьбленого орнаменту¹², які не були опублікованими і, мабуть, втрачені для науки. База стовпа з церкви „над Бідунюм“ згадана при описі експонатів археологічної виставки у Львові 1895 р.¹³ У подальших польових роботах І. Шараневич планував продовжити їх дослідження, а саме „вибрати землю зсередини до основи фундаментів і ззовні так само відкрити фундаменти до основи“¹⁴. Та ці плани не вдалось реалізувати.

¹¹ Zachariewicz J. Wycieczka...— Tabl. XII, fig. 1.

¹² Там само.— S. 188.

¹³ Слово.— 1885.— Ч. 99—101. На попередній виставці 1885 р. були представлені „три підстави і кусень окрасы каменной изъ свалиск подъ Бѣдуномъ“ (Указанія въ писанньхъ-источникахъ а особливо въ документахъ и актахъ до археологическихъ изслѣдованій. Рѣчь... отчитана на археологическомъ съѣздѣ по причинѣ выставки предметовъ изъ гор. Галича въ саялахъ политехнической школы во Львовѣ д-ромъ Исидоромъ Шараневичемъ дня 11. Сентября 1885 г.— Львовъ, 1886.— С. 21.— II. 26).

¹⁴ Szaraniewicz I. Trzy opisy...— S. 198.

Мал. 2. План фундаментів церкви „лід Дібровою“ за археологічними дослідженнями 1982—1984 рр.

Відкриті фундаменти церкви-пам'ятки були навесні 1885 р. „належно відреставровані, покриті дерном і обкопані ровом“¹⁵. У 1900 р. ще раз досліджували фундаменти апсид храму, а в 1906 протягом трьох днів, мабуть, знову відкрили, фундаменти, не засипаючи їх після цього¹⁶. Відомий дослідник галицької архітектури Йосип Пеленський, перебуваючи на терені давнього Галича у 1909 і 1911 рр., повідомив, що бачив чудово теса-

¹⁵ Szaraniewicz I. O rezultatach poszukiwań archeologicznych w okolicach Halicza w roku 1884—1885.—Lwów, 1886.—S. 6. Унаслідок теперішніх досліджень стало відомо, що майже всі глибинні зонди і вертикальні контури фундаментів були спеціально засипані жорсткою сумішшю мішаного каменю зі землею або насухо, що забезпечувало їх від розповзання.

¹⁶ Пастернак Я. Старий Галич.—Краків; Львів, 1944.—С. 50.

ний блок, недавно добутий із церквища „над Борщовом“*, у залуківського волостянина¹⁷. Очевидно, вчений повторно обмірjовав незасипану руїну „над Бідунюм“, оскільки у своїй ґрунтовній монографії про Галич опублікував новий план фундаментів пам'ятки¹⁸ (мал. 1 б).

Форма плану фундаментів, за Й. Пеленським, більш видовжена зі заходу на схід. Загальні розміри об'єкта 14,5 x 20,2 м. Подушки підбаних стовпів сплюснені, прямокутні. Певні відмінності помічаємо у формах апсидної частини, а також у розміщенні та розмірах зовнішніх плястрових виступів. Аналізуючи цей план, Й. Пеленський відзначив зміщення підбаних опор до західної стіни храму, вбачаючи у цьому одну з характерних особливостей пам'ятки галицької архітектурної школи XII—XIII ст.¹⁹

На відміну від І. Шараневича, Й. Пеленський вважав руїну „під Дібровою“ рештками монастирського храму, розташованого у передмісті давнього Галича, і на основі зафіксованого поблизу топоніма Кирилівка висловив припущення, що церква могла бути присвячена двом братам, слов'янським апостолам — св. Кирилові і Методієві. Дослідник розмірковував, що територія Кирилівки колись була власністю цього монастиря, а разом з його запустінням вона перейшла у власність митрополії, подібно як і в багатьох інших випадках²⁰. З цього часу за пам'яткою у науковій літературі закріпилась ще одна умовна назва — церква Кирила і Методія або просто Кирилівська церква.

Найвидатніший дослідник княжого Галича Ярослав Пастернак, оглянувши місце розкопок храму „під Дібровою“ у 1929 р., прийшов до переконання, що фундаменти пам'ятки повністю розібрані селянами на будівельний матеріал²¹. Отже, з наукової інформації про об'єкт до часу нових досліджень дійшли два схематичних плани фундаментів і поверховий опис їх будівельно-технічних особливостей. Місце руїни було повністю заоране і точне розташування її втрачене.

У 1980 р. Галицька археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України), очолювана Вітольдом Ауліхом, зафіксувала пляму розораного каменю на місці церквища під лісом Діброва. Наступного року архітектурний загін експедиції під керівництвом автора локалізував фундаменти пам'ятки за допомогою розвідкової траншеї²² і протягом 1982 та 1984 рр. провів повні** архітектурно-археологічні дослідження об'єкта²³ (мал. 2).

* Й. Пеленський називає церкву „під Дібровою“ за назвою залуківських ґрунтів, на яких вона знаходиться, церквою „над Борщовом“.

¹⁷ Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej.—Kraków, 1914.—S. 76.

¹⁸ Там само.—S. 74.

¹⁹ Там само.—S. 75.

²⁰ Там само.—S. 76.

²¹ Пастернак Я. Старий Галич.—С. 50.

²² Лукомський Ю. Звіт архітектурного загону ГАЕ за 1981 рік.—Львів, 1982 (Рукописи звітів зберігаються в архівах Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у Львові та Польового комітету Ін-ту археології НАН України у Києві).

** Фундаменти об'єкта були відкриті повністю, за винятком трьох контрольних бровок, залишених неторканими для майбутніх досконаліших методів наукових досліджень (мал. 2).

²³ Лукомський Ю. Звіт архітектурного загону ГАЕ за 1982 рік.—Львів, 1983; його ж. Звіт архітектурного загону ГАЕ за 1984 рік.—Львів, 1985.

Об'єкт знаходиться на самій вершині плавно опуклого пагорба залу-ківської височини за 300 м на північ від межі лісу Діброва і за 400 м на схід від краю берега, що стрімко обривається до Лімниці*. Звідси добре проглядаються усі відомі місця церквиц давнього Галича, всі природні домінанти місцевості, а також великий простір низинного лівого берега Лімниці й долини Дністра. Терен над самою пам'яткою поступово спадає у східному напрямку так, що перепад висот денної поверхні над фундаментом західної стіни і відповідно апсидної частини становить 30 см. Фундаменти залягали на глибині 30—40 см відносно рівня сучасної денної поверхні. Вони дійшли до нашого часу у відносно доброму стані збереження, за винятком верхніх частин, що пошкоджені унаслідок попередніх досліджень об'єкта та тривалої механічної оранки над ними. Найбільше зруйнованими є краї фундаментів, які довгий час були відкритими. Під час „реставації“ 1885 р. по внутрішніх і зовнішніх контурах об'єкта виклали низками каміння, що полегшувало пошук меж пам'ятки. Місцями на поверхні фундаментів зберігся вирівнюючий шар будівельного розчину, на який встановлювали блоки стін, однак ніяких „гнізд“ від наземних цокольних конструкцій стін уже простежити не вдалося.

Безпосередньо під орним шаром простежується будівельний прошарок вапна і піску, який фіксує денну поверхню періоду будівництва храму**. Товщина його у межах розкопу становила 5—12 см. У багатьох місцях цей прошарок знищений унаслідок попередніх досліджень об'єкта. Археологічне втручання у культурний шар пам'ятки добре простежується і засвідчує частковість розкриття фундаментів у минулому. Вони були обкопані по зовнішньому контуру неглибоким ровом, а у внутрішній частині споруди розкопувались лише основи двох північних підбанних стовпів, центральної та південної апсид. Зафіксовано також кілька розвідкових зондувань, здійснених для визначення глибини закладки конструкцій (мал. 3А).

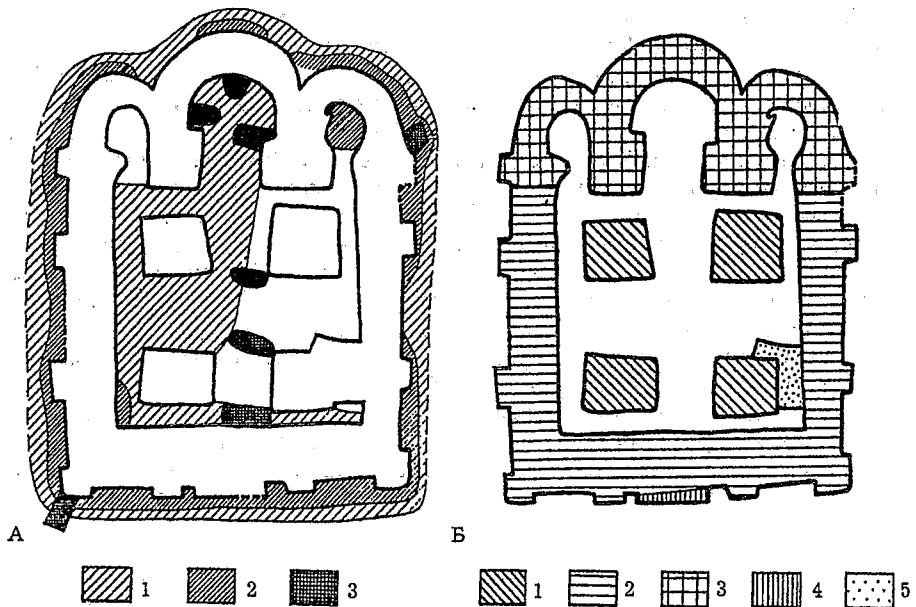
У завалах з часу попередніх досліджень та на різні денної поверхні періоду будівництва церкви виявлено багато уламків літотамнієвого вапняку з обробленими площинами. Здебільшого це округлими рядових стінових квадрів. Разом з тим знайдено 20 уламків архітектурних деталей, які мають складнішу обробку і є фрагментами колонок чи напівколонк, профільованих горизонтальних гзімсів або вертикальних тяг, інших елементів декору церкви²⁴. На жаль, ці фрагменти настільки дрібні, що впевнено твердити про точне місце їх застосування у споруді на даному етапі досліджень важко^{***}. Не виявлено ні одного фрагмента з орнаментальною чи рельєфною різьбою на камені. Спосіб обробки кам'яних

* Місце пам'ятки точніше „прив'язане“ за допомогою теодоліта променями на сталі місцеві орієнтири.

** Над прошарком будівництва споруди не зафіксовано нарощення культурного шару, який би свідчив про тривалість її функціонування. Можливо, він знищений унаслідок тривалої оранки на опуклому пагорбі. Зауважимо, що в кінці XIX ст. поверхня фундаментів залягала на глибині 50 см відносно денної поверхні (Zachariewicz J. Wycieczka...—S. 187). Ця обставина ускладнює вивчення об'єкта.

²⁴ Лукомський Ю. Звіт... за 1984 р...—Фото 16.

*** Деталі архітектурного декору з церквиц „під Відуном“ тепер зберігаються у фондах краєзнавчого музею „Давній Галич“ на Крилоській Горі.

Мал. 3. Дослідження фундаментів церкви:

А — методика розкопок попередніх дослідників:

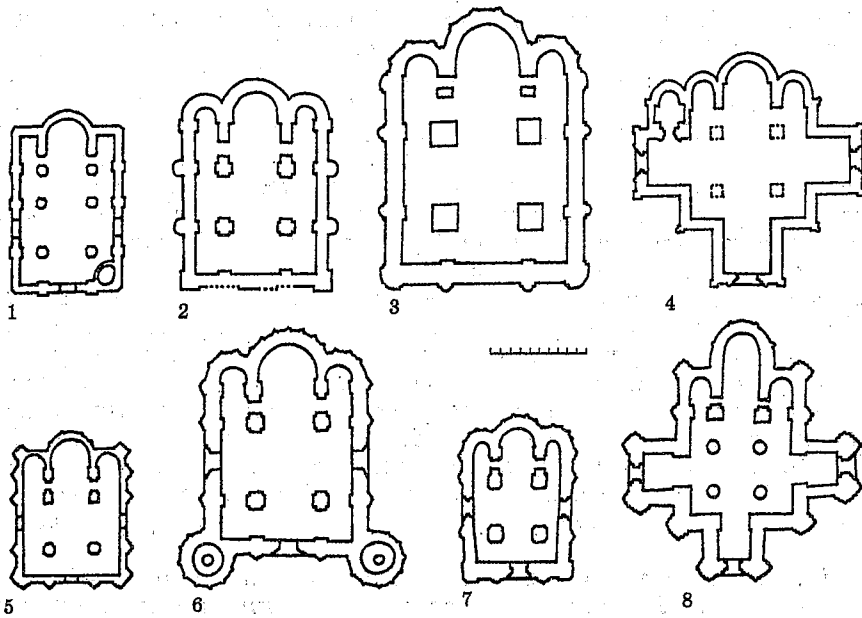
1 — розкоп до відмітки — 0,5 м; 2 — до 1,0 м; 3 — до 2,0 м.

Б — етапи закладення фундаментів (у порядку нумерації)

решток споруди нічим особливим не відрізняється від характеру тесання вапняку на інших галицьких церквах княжої доби.

При зовнішньому контурі фундаментів церкви між центральною та південною апсидами виявлено одне поховання. Від нього зберігся кістяк, який лежить навзгак у витягнутому положенні. Кістяк зорієнтований головою строго на захід, кінцівки рук складені на животі. Стан збереження кісток незадовільний (відсутні дрібні кістки: фаланги кінцівок, ребра; від тазових кісток уціліли лише невеликі фрагменти), через що встановити вік і стать похованої людини не вдалося. Поховання безінвентарне. Під черепом та кінцівками ніг зафіксовано підстелені необроблені плити місцевого мергелю. Поховальний обряд ще не дає підстави робити висновок про монастирську функцію храму, однак для нас дуже важливим є сам факт поховання, який свідчить про освячення храму, а значить, і певний, хоч, можливо, й короткий, період його функціонування.

Повертаючись до опису стратиграфії, зауважимо, що у тих місцях, де культурний шар не порушений попередніми дослідниками, під будівельним прошарком залягає пласт чорного гумусу потужністю 30—45 см, який плавно переходить у передматериковий брунатний суглинок — 15—20 см і далі — в жовту материкову глину. При фундаментах апсид материк залягає на 30 см глибше, ніж при основі західної стіни. Шар гумусу слабо насичений у верхній частині археологічним матеріалом — переважно дрібними уламками кераміки, які датуються за вмістом і характером випалу гончарного тіста широкими межами XII—XIII ст.

Мал. 4. Плани храмів Київської Русі XII—XIII ст.:

- 1 — Гродно, Нижня ц.; 2 — Зарубинці, Малий храм;
 3 — Володимир-Волинський, храм поблизу Василівської ц.;
 4 — Юрьев-Польський, Георгіївський с.;
 5 — Смоленськ, ц. при гирлі р. Чурилівки; 6 — Овруч, ц. Василія;
 7 — Чернігів, П'ятницька ц.; 8 — Новгород, П'ятницька ц.

Фундаменти промальовують план чотиристовпної хрестовобанної церкви. В основі планувальної композиції споруди лежить квадрат, видовжений зі сходу трьома апсидами. Загальні розміри плану фундаментів разом з виступами становлять 15,15 x 20,2 м (без виступів — 14,5 x 19,8 м), азимут 82°, відстань між умовними центрами стовпів близько 6 м (мал. 2).

Точно обміряний план контурів фундаментних ровів не є настільки геометрично правильним, як це показано на кресленнях попередніх дослідників. Він має деякі викривлення і неточності. План пам'ятки виразно центричний. Зовнішні стрічкові мури утворюють строгий квадрат. Відокремлені подушки внутрішніх підбанних стовпів розташовані широко на діагоналях цього квадрата. Пілястрові виступи відповідають внутрішнім стовпам, тобто конструктивним осям споруди. Маса фундаментів урівноважені відносно центру композиції. Виступаючі на схід апсиди компенсуються ширшою масою фундаменту західної стіни. До планувальних особливостей слід віднести також внутрішні виступи на стиках апсид, зовнішній виступ перед західним порталом, а також додаткову фундаментну конструкцію, влаштовану між основами південно-західного підбанного стовпа та південної стіни.

Фундаменти церкви „під Дібровою“ влаштовані у акуратно викопані рови з вертикальними стінками. Підтвердились дані про характер кладки

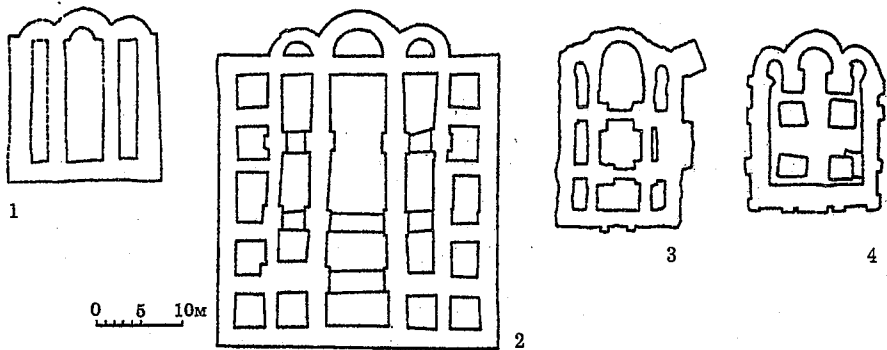
фундаментів. Вони дійсно викладені з добірного річкового каменю (розміри переважно 15—20 см) регулярною кладкою. Камінь мурували суцільними горизонтальними площинами або ярусами, відстань між якими становить до 20 см. Кладка велась на різних заповнювачах: а) на жовтій материковій глині (фундаменти стовпів); б) на жовтій глині з домішками гумусу і горілої глини (нижня частина усіх стрічкових фундаментів); в) на вапняно-піщаному розчині (верхня частина стрічкових фундаментів). До верхньої частини кладки фундаментів стін вжито битий вапняк, часом із фрагментами оброблених поверхонь. Це може вказувати на те, що під час закладки верхньої частини фундаментів зовнішніх стін на будівельному майданчику поблизу майбутньої церкви вже тесали блоки для наземних мурів. Шарувата структура фундаментів є виявом раціоналізаторських прийомів будівництва, які характерні для подібних пам'яток кінця XII—початку XIII ст.²⁵ Аналіз кладки фундаментів дає підстави дійти висновку щодо поетапного копання фундаментних ровів та влаштування фундаментних конструкцій (мал. 3Б).

Подушки підбаних стовпів улаштовані в окремі ями. Їх кладка особливо регулярна, камінь менших розмірів: 10—15 см. Верхня верства муру кладена на гумусі і пролита зверху розчином з дрібними уламками вапняку.

Північно-східний стовп має фундамент 2,8 x 2,7 м у плані. Він закладений на глибину 2,25 м. Кладку становлять 15 ярусів річкового каменю. Фундаментна яма звужується донизу. Південний контур фундаменту дещо скошений у плані відносно осі храму.

Фундамент північно-західного стовпа прямокутний у плані: 3,2 x 2,4 м. Глибина закладки — 2,2 м. Маса фундаменту зміщена відносно західної лопатки стіни на південь.

Основа південно-західного стовпа найменша у плані: 2,7 x 2,7 м. Вона віддалена від фундаменту західної стіни всього на 40 см. Кладка на

Мал. 5. Плани фундаментів галицьких чотиристовпних храмів XII—XIII ст.:

- 1 — церква Спаса в Галичі (середина XII ст.), за О. Іоаннісяном;
- 2 — церква Успіння Богородиці в Галичі (близько 1157 р.), за Я. Пастернаком;
- 3 — церква у Василеві (кінець XII — початок XIII ст.), за Б. Тимоциуком та Г. Логвином;
- 4 — церква „під Дібровою“

²⁵ Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982.— С. 133.

гумусі вперемішку з жовтою глиною, подекуди нерегулярна. Південний та східний контури фундаменту стовпа слабо простежуються через кам'яну засипку, яка примикає до південної стіни і двох сторін стовпа (мал. 3Б, 5). Засипка містить річковий камінь і вапняковий щебінь, змішаний з гумусом. Вапняк зосереджений у нижній частині ями. Яма мала акуратно оброблені стінки, що плавно переходили у вгнуте досередини дно. Відмітка дна ями зі сходу -0,9, зі заходу -1,4 м.

Фундамент південно-східного стовпа наймасивніший і має розміри в плані 3,2 x 3,1 м. Він віддалений від фундаменту південної стіни на 60 см, а від внутрішнього стику апсид — на 0,7 м. Північний контур основи стовпа скошений у плані відносно центральної осі храму. Кладка регулярна, на глині. Між фундаментами східних стовпів і розвинутих внутрішніх стиків апсид існувала засипка у вигляді каменю на гумусі, глині та розчині до відмітки -1,2 м.

Основи апсид теж мають регулярну кладку з ярусів річкового каменю. Нижня частина фундаментів до відмітки -0,8 м викладена лише з ріняку на жовтій материковій глині з домішками гумусу та вкращеннями печини. У верхній частині кладка велась на гумусі та розчині з домішками битого вапняку.

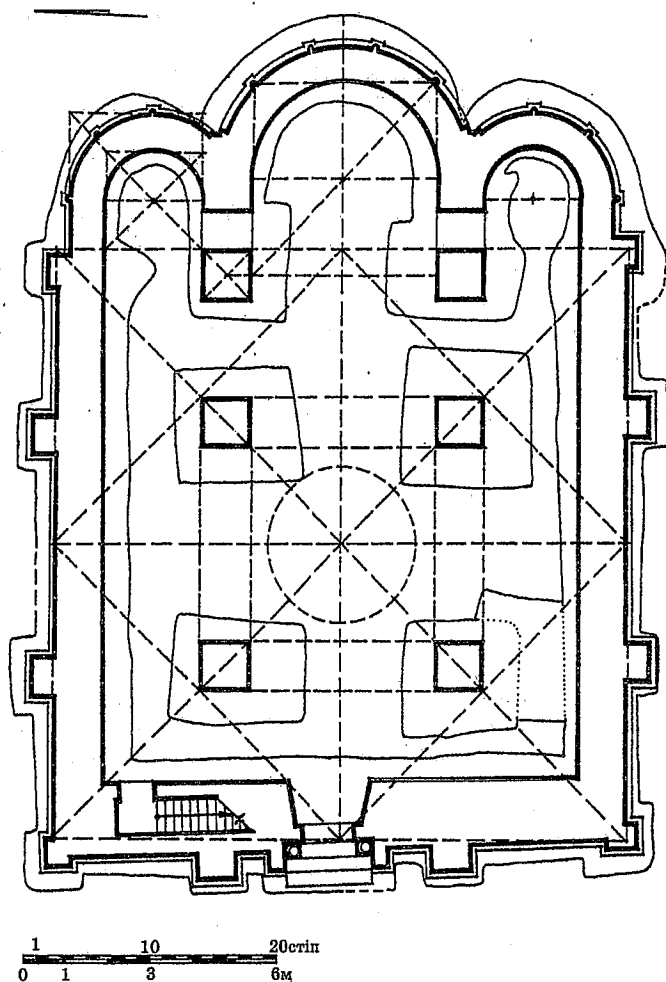
Фундамент центральної апсиди має товщину 2,0 м. Зовнішній контур кладки у доброму стані збереження. Радіус у плані 3,5 м. Внутрішній контур на верхній ділянці частково зруйнований унаслідок попередніх досліджень. Радіус його 1,7 м.

Товщина фундаменту північної апсиди неоднакова: від 1,65 до 1,2 м. Зовнішній та внутрішній контури апсиди поруйновані у верхній частині. Внутрішня ділянка апсиди на рівні фундаменту була повністю забутована камінням упереміш з гумусом, глиною та згустками розчину. Найбільш імовірно, ця забудова походить з часу якогось ремонту будівлі в період її функціонування. Можливо, він викликаний землетрусом, згаданим у літописі під 1230 р.

Фундамент південної апсиди збережений до вирівнюючої стяжки розчину, яка влаштовувалась перед встановленням цокольних квадратів стін. Товщина конструкції близько 1,7 м. Зовнішній радіус фундаменту 2,6, а внутрішній — 0,88 м. Нерегулярність внутрішнього контуру апсиди у північній її частині пояснюється руйнуванням фундаментного рову під час будівництва храму.

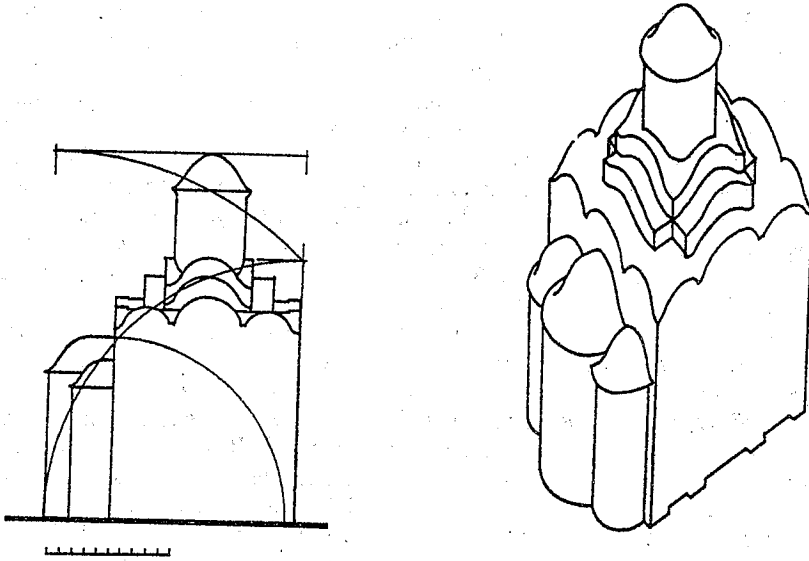
Основи міжапсидних стінок сильно розвинені всередину споруди і підходять майже впритул до фундаментів східних підкупольних стовпів. Вони розширені в плані за рахунок виступів до центральної нави церкви. Техніка кладки відповідає апсидним фундаментам. Глибина закладки фундаментів апсидної частини становила 1,6 м.

Стрічкові фундаменти стін церкви закладені на глибину 1,4 м. Нижня частина до відмітки -0,6 м викладена з ріняків на жовтій глині з домішками печини. Верхня частина влаштована на розчині. Кладка тут менш регулярна і з домішками вапнякового щебеню. Фундаменти стін мають різну товщину: північна стіна — 2,0—2,2 м, західна — 2,3—2,6 м, південна — 1,7—2,0 м. Фундаменти стін ззовні мають виступи, призначені для опирання лопаток стін. Середні виступи, що відповідають осям внутрішніх підкупольних стовпів, масивніші від куткових західних та східних (мал. 2).

Мал. 6. Реконструкція плану церкви „під Дібровою“

За своїми планувальними характеристиками Кирилівська церква наближається до храмів зі ступінчастою вежеподібною композицією об'єму з високою піднятою банею і виразними вертикальними членуваннями фасадів, які активно споруджувались з кінця XII до середини XIII ст. на всій території давньої Русі-України. Та жоден з відомих нам храмів цього стилізового напрямку не є прямою аналогією Кирилівської церкви у Галичі. Тому, спираючись на характерні для досліджуваного об'єкта планувальні та будівельно-технічні особливості, а саме внутрішні виступи на стиках апсид, виступи під зовнішні лопатки стін та їх відсутність на внутрішніх контурах стрічкових фундаментів, більшу ширину зовнішніх фундаментних мурів від фундаментів апсид, співвідношення ширини бічних нав до центральної як 1 : 2, можна виділити певну групу

Мал. 7. Відтворення об'єму церкви „під Дібровою“

храмів, які в більшій чи меншій мірі мають подібні планувальні особливості. (мал. 4²⁶).

Однією з важливих будівельно-технічних особливостей, що дає змогу уточнити період побудови Кирилівської церкви у Галичі, є роздільне закладення фундаментів підкупольних стовпів. Розглядаючи схему еволюції фундаментних конструкцій храмів галицької архітектурної школи XII—XIII ст., можна зауважити, що церква „під Дібровою“ є логічним завершенням цього ланцюжка (мал. 5)²⁷. Тому, опираючись на вищевказані стратиграфічні, планувальні та будівельно-технічні особливості, можна датувати час побудови Кирилівської церкви першою половиною XIII ст.

На підставі вище описаних результатів досліджень можна спробувати у загальних рисах відтворити планувально-просторову структуру храму. При цьому одним з головних питань є визначення мірничого модуля споруди. Як відомо, у середньовічному будівництві використовували одиниці міри, що базувались на розмірах грецького (0,3085 м) та римського (0,2957 м) футів²⁷. Але в різних місцевостях та різними будівельними артілями використовувались різноманітні варіанти мірничих еталонів.

²⁶ Раппопорт П. Русская архитектура X—XIII веков (Каталог памятников).— Л., 1982.— С. 123, табл. 7, рис. 40, 41.

²⁷ Роздільне закладення підкупольних стовпів має також церква „на Цвинтариськах“ (друга половина XII ст.). На цій схемі не подано плану фундаментів церкви св. Пантелеймона, оскільки їх контури не досліджені повністю.

²⁷ Афанасьев К. Н. Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими.— М., 1961.— С. 201—202.

Оскільки рештки фундаментів Кирилівської церкви не дають змоги точно визначити її розмірний модуль, то у даному випадку зроблено спробу опертись на гіпотетичну величину, що дорівнює 0,3 м (1 стопа), тобто є близькою як до римського, так і до грецького футів. При реконструкції плану за основу геометричної побудови взято підкупольний квадрат зі стороною 15 стіп (4,5 м). Якщо ж ширина стіни і підкупольного стовпа є рівною 4 стопам (1,2 м), отримуємо зовнішній контур підкупольного квадрата — 23 x 23 стопи (6,9 x 6,9 м). Ця величина задає нам ширину храму по зовнішніх контурах стін — 13,8 м (46 стіп). Загальна довжина храму мала б становити 62 стопи (без врахування виступу західного порталу) (мал. 6).

Щодо окремих елементів плану, то вони реконструйовані переважно гіпотетично, як і елементи архітектурного оздоблення храму. Невідомо є форма підкупольних стовпів, тому на плані вони показані умовно у формі квадратів. Таке вирішення підкріплюється аналогічною формою стовпів, показаних на плані Кирилівської церкви Ю. Захарієвичем (мал. 1 а). На цьому ж плані відсутні виступи пілястр по внутрішньому контуру стін церкви. Інформація, подана на плані Ю. Захарієвича, є важливою, оскільки він бачив сліди від стінових конструкцій на поверхні фундаментів, хоч невідомо, які із вказаних на цьому плані елементів відтворені вченим на основі збережених елементів, а які реконструйовані гіпотетично. Однак загальні принципи планової структури церкви викликають довіру.

Однією з основних відмінностей існуючого плану фундаментів від планів Ю. Захарієвича та Й. Пеленського є нерегулярність закладення фундаментних мурів. Унаслідок цього вісь північного фасаду зміщена відносно осі розбивки підкупольного квадрата на 1 стопу на захід. Подібна збивка осі відзначена і на західній стіні. Тут важливим моментом є прив'язка входних дверей на західній стіні храму. Вісь виступу під портал зміщена відносно осі розбивки на 1 стопу (0,3 м). Таке асиметричне розміщення входу підтверджується ще однією деталлю. На східному боці західного фундаментного муру прослідковується ділянка шириною 0,8 м, викладена не на розчині, а на суглинку. Вона йде смугою до західного лиця стіни, причому вісь її співпадає з віссю виступу під портал. Отже, цей фрагмент муру свідомо був зроблений без використання розчину з розрахунку на пройму порталу. Виходячи з невеликої ширини виступу перед порталом, можна вважати, що головний портал був скромнішим від порталу церкви св. Пантелеймона. Очевидно, додаткових порталів у храмі не було, оскільки під час розкопок не виявлено ніяких їх ознак. Відсутні вони і на плані Ю. Захарієвича, який, як ми уже сказали, застав пам'ятку у кращому стані збереження.

Важливим архітектурним елементом плану фундаментів Кирилівської церкви є зовнішні виступи під лопатки стін. За цією ознакою розвинутих зовнішніх пілястр (до 0,65 м) пам'ятка вирізняється з-поміж інших храмів галицької архітектурної школи XII—XIII ст. На рівні стін такі пілястри (швидше контрфорси) мали б виступати на 0,6 м (крім кутових). Така особливість свідчить про розрахунок на значне навантаження центральної частини споруди, що зумовлювалось, очевидно, високою піднятою банею на ступінчастому п'єдесталі.

На даному етапі досліджень галицької монументальної архітектури XII—XIII ст. важко остаточно визначити основні принципи об'ємного завершення церков цього періоду. Але, опираючись на подібні пам'ятки рубежу XII—XIII ст. в інших містах Русь-України та особливості планувальної структури самого храму, можна відтворити хоч би у загальних рисах об'ємно-просторову композицію Кирилівської церкви (мал. 7). Є надія, що подальші дослідження дадуть з часом нові матеріали до уточнення схеми завершення цієї церкви та більш детального відтворення елементів її об'єму.

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ